

Marian Surdacki

BRACTWA CHARYTATYWNO-OPIEKUŃCZE W PRZEDROZBIOROWEJ POLSCE

WPROWADZENIE

Jedną z instytucji, oprócz szkół i szpitali, jaka w minionych wiekach odgrywała ważną rolę w życiu poszczególnych parafii, a szerzej także w życiu społeczności miast i w nieco mniejszym stopniu wsi, były bractwa religijne [Flaga 2002, 561; Surdacki 2003, 355; Wiśniowski 1969, 51]. Jako stowarzyszenia ludzi świeckich, znane były już w starożytności pogańskiej. Wspomnieć tu należy o rozwijających się w okresie imperialnym Rzymu kolegiach rzymskich, na czele z kolegiami pogrzebowymi [Monachino 1968, 28-33; Wipszycka 1968]. Korzenie właściwych bractw religijnych sięgają swymi początkami pierwszych wieków chrześcijaństwa, nawet jeszcze okresu przedkonstantyńskiego, kiedy to stowarzyszenia grabarzy, zajmowały się grzebaniem zmarłych w katakumbach i utrzymywaniem cmentarzy [Wiśniowski 1969, 51-52; Kumor 1967, 290; Tenże 1969, 504; Budzyński 1987, 157]. W Konstantynopolu istniały bractwa pogrzebowe. Tam też oraz w Rzymie i Egipcie rozwijały się organizacje żeńskie (diakonesy, „stowarzyszenia gorliwych dziewic”) poświęcające się opiece nad chorymi kobietami [Monachino 1968, 50; Kuźmak 1985a, 1013-1014].

W drugiej połowie pierwszego tysiąclecia rozwijały się modlitewne wspólnoty zakonne u benedyktynów oraz wspólnoty kleru świeckiego. Tworzyły

PROF. DR HAB. MARIAN SURDACKI – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Polska; e-mail: marian.surdacki@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0002-4649-8567>

się też poza klasztorami bractwa złożone z ludzi świeckich, także bractwa szpitalnicze, które w XI-XII w. przejęły w swe ręce zarząd hospicjów związanych dotąd głównie z klasztorami [Wiśniowski 1969, 53]. Z reguły powstawały one przy istniejących szpitalach, np. bractwo Świętego Ducha przy szpitalu Świętego Ducha w Rzymie. Na uwagę zasługują bractwa mostowe, zajmujące się opieką nad pielgrzymami oraz chorymi i ubogimi na drogach [Pazzini 1958, 107; Wiśniowski 1969, 53; Bochnak 2000, 52]. Opiekuńczo-charytatywną specyfikę posiadały bractwa pokutne, pokojowe (*homines pacis*), czy bractwa zakapturzonych, czy kapturników we Francji, świadczące miłosierdzie ubogim i chorym oraz występujące przeciwko uciskowi słabych i bezbronnych, jak też niesprawiedliwym wojnom [Paglia 1994, 154-56, 184-85; Bochnak 2000, 53].

Różnego rodzaju organizacje brackie, w tym o charakterze dobroczynno-opiekuńczym, rozwijające się już w XI-XII w., stały się na Zachodzie zjawiskiem powszechnym w następnych stuleciach, zwłaszcza w XIV-XV w. [Wiśniowski 1969, 54]. W oparciu o wzory zachodnioeuropejskie w XIII w. bractwa zaczęły się także korzenieć na ziemiach polskich, a jako jedne z pierwszych pojawiły się u nas konfraternie wyspecjalizowane w prowadzeniu szpitali i działalności charytatywnej wśród osób niehospitalizowanych [Budzyński 1987, 157; Kuźmak 1985a, 1014]. Rozwijały się one w okresie wzrostu znaczenia mieszczaństwa, miast i komun miejskich, wraz z cechami i stowarzyszeniami narodowymi. Wyrazem prestiżu miasta było posiadanie szkoły, szpitala, liczba cechów i właśnie bractw.

Na ziemiach polskich najwcześniej (w XIII w.) bractwa pojawiły się na Śląsku. Na Lubelszczyźnie po raz pierwszy odnotowano je pod koniec XIV stulecia (w Lublinie w 1395 r.). Szczególnie dynamiczny rozkwit bractw nastąpił dopiero w okresie potrydenckim. Stały się one ważnym czynnikiem odnowy kościelnej i płaszczyzną powszechnego oddziaływania na świadomość duchową społeczeństwa. Odegrały ważną rolę w zwalczaniu protestantyzmu [Litak 1997, 506, 509-10]. Ich rozwój wiązał się wtedy ściśle z religijnością i pobożnością wytworzoną przez barok, który kładł nacisk na zewnętrzne przejawy kultu [Flaga 1973, 295; Litak 1970, 460]. W XVII i XVIII w. nie było chyba żadnej sfery życia społecznego, do której nie dotarłyby bractwa religijne. Mężczyźni i kobiety, każdy stan i każda klasa społeczna, znajdowała w nich odpowiednią formę przeżyć religijnych i działalności społeczno-dobroczynnej [Litak 1970, 462; Flaga 1973, 511].

W Rzeczypospolitej były zjawiskiem powszechnym. Dominowały w miastach, ale występowały również w parafiach wiejskich [Litak 1970, 461].

Dokonując typologii bractw, których w czasach przedrozbiorowych w państwie polsko-litewskim funkcjonowało ok. 80 typów, można stwierdzić, że dzieliły się one na dwie grupy: kultowo-dewocyjne, o charakterze przede wszystkim modlitewnym oraz charytatywno-dobroczynne, stawiające sobie za główny cel pomoc potrzebującym i pracę w szpitalach. Wśród tej pierwszej grupy pod względem ilościowym dominowały bractwa maryjne, spośród których zdecydowanie najpopularniejsze było bractwo różańcowe, następnie, choć już w wyrażnie mniejszej skali, bractwo szkaplerzne i bractwo literackie. Charakter dewocyjny miały też bractwa poświęcone kultowi świętych; najliczniejsze były konfraternie św. Anny. Do bractw dewocyjnych należały ponadto konfraternie o wezwaniach trynitarskich (np. Świętej Trójcy), chrystologicznych (np. Bożego Ciała, Serca Jezusowego) oraz anielskich (np. Aniołów Stróżów, Michała Archanioła). Do bractw charytatywnych należy zaliczyć bractwa miłosierdzia, bractwa ubogich i – w mniejszym stopniu – szpitalne, kapłańskie, dobrej śmierci, więzienne i inne, mniej liczne [Litak 1997, 518-19; Flaga 1973, 329].

1. BRACTWA SZPITALNE

Najstarsze tradycje spośród stowarzyszeń charytatywnych na ziemiach polskich posiadają bractwa szpitalne. Miały one na celu nie tyle fundowanie szpitali, ile dostarczanie ludzi, którzy oddawali się pracy w szpitalnictwie średniowiecznym [Kumor 1969, 518; Tenże 1967, 319]. Już w XIII w. pojawiły się na Śląsku, w diecezji wrocławskiej, gdzie sprawowały administrację i opiekę przy szpitalach śląskich [Litak 2004, 219; Tenże 1997, 502; Bochnak 2000, 92-96; Dola 1968, 246, 263, 281; Starnawska 1999, 233]. Tego typu stowarzyszenia występowały również przy szpitalach na Pomorzu i w Prusach [Kumor 1969, 519; Tenże 1967, 319].

W grupie bractw szpitalnych, szczególne miejsce zajmowało świeckie bractwo Świętego Ducha, które występowało przy szpitalach duchackich w Krakowie, Sandomierzu i Kaliszu oraz w kilku miastach na Śląsku i Warmii [Wiśniowski 1969, 58; Kuźmak 1985b, 292; Chodyński 1873, 458]. Analogicznie do Europy Zachodniej najlepszy okres, podobnie jak szpitale zakonu Świętego Ducha, bractwo przeżyło w średniowieczu, choć

w Polsce nadal działało w czasach nowożytnych przy trzech szpitalach duchackich w Krakowie, Sandomierzu i Kaliszu [Flaga 1973, 124-25; Tenże 2002, 302].

W latach 1540-1543 w krakowskiej konfraterni św. Ducha zarejestrowano 656 osób. Ilościowo dominowali przedstawiciele rodzin rzemieślniczych, w mniejszym stopniu księża, osoby ze środowiska szlachecko-dworskiego, a nawet ubodzy. Zwraca uwagę ogromna przewaga kobiet, z których niektóre pełniły funkcje pomocnicze w szpitalu duchaków [Zaremska 1977, 84, 156-57, 159-60, 177].

Bractwo Świętego Ducha w Polsce spełniało te same funkcje, jak w innych krajach; przedmiotem szczególnej troski byli chorzy i biedni oraz osieroczone i porzucone dzieci [Flaga 2004a, 216; Tenże 2004b, 388], a więc te kategorie osób, które stanowiły „klientelę” szpitali duchackich w Krakowie, Sandomierzu i Kaliszu. Konfratry, którzy nie prowadzili krakowskiego szpitala, udzielali jego ubogim pensjonariuszom pomocy finansowej, solidaryzowali się z nimi, propagując idee dobroczynności [Zaremska 1977, 159].

2. BRACHTWA UBOGICH

Cele dobroczynne realizowały konfraternie ubogich, mocno rozpowszechnione na ziemiach polskich. Sporadycznie nazywane bractwami biednych [Bochnak 2000, 94, 99], swoim zasięgiem objęły wszystkie ziemie Rzeczypospolitej. Posiadały genezę późnośredniowieczną, a ich największy rozkwit przypadł, mimo czternastowiecznych korzeni, na XV i początki XVI w. Później stopniowo zanikały, a w XVIII w. występowały już sporadycznie [Kumor 1969, 519; Flaga 2004b, 216]. Bractwa te dawały możliwość skanalizowania części żywności żebraczego, który poprzez akcesję do konfraterni stał się bardziej możliwym do skontrolowania. Ułatwiały czynnikom kościelnym możliwość penetracji środowiska żebraczego oraz roztożenia nad nim opieki i nadzoru [Kumor 1967, 321; Tenże 1969, 519]. Nazwa zrzeszenia złudnie sugerująca jego skład społeczny była dowodem powszechnej akceptacji idei ubóstwa uważanego w średniowieczu za cnotę, a tym samym wszelkiego rodzaju grup *pauperes Christi* [Zaremska 1977, 97; Taż 1997, 209-10; Karpiński 1983, 322; Szczygieł 211, 96].

Bractwa ubogich najwcześniej pojawiły na zachodnio-północnych terenach, a nieco później rozwijały się i w innych regionach Rzeczypospolitej

[Kumor 1967, 321; Tenże 1969, 519], szczególnie na Śląsku [Dola 1968, 245-46] i Warmii [Wiśniowski 1969, 56, 58; Kopiczko 1993, 226-29]. Były dostępne dla wszystkich mieszkańców miasta, zrzeszały również ubogich z najniższych warstw społecznych, ludzi pozostających poza systemem cechowo-korporacyjnym [Zaremska 1977, 108; Taż 1997, 23; Krętosz 1986, 283; Czarciński 1993, 106]. Roztaczały opiekę zwłaszcza nad miejscowymi ubogimi, ale także niekiedy nad obcymi przybyszami i wędrowcami potrzebującymi wsparcia [Wiśniowski 1969, 58].

Korzystać z pomocy bractwa mogły wyłącznie osoby w nim stowarzyszone [Karpiński 1983, 323]. Władze bractw gwarantując swoim członkom prawo do zebrania, walczyły jednocześnie z fałszywymi żebrakami, których starano się przepędzać z miasta [Kurczewski 1912, 364-65]. Statuty konfraterni zabraniały zbierania jałmużny w konkretnych rewirach żebrakom będącym poza korporacją. Bractwa sprawowały pełną kontrolę nad życiem każdego żebraka przebywającego w mieście, regulowały rewiry i procedurę zebrania, nadzorowały zachowanie ubogich [tamże, 365]. Powinnością braci była troska o zapewnienie, zwłaszcza ubogim i bezdomnym, chrześcijańskiego pochówku i pogrzebu [Wiśniowski 1969, 58; Kopiczko 1993, 231; Nowacki 1964, 744]. Przystąpienie do bractwa wiązało się z uiszczeniem przez kandydata wpisowego, jednak przy akcesji do stowarzyszenia ludzi biednych zwalniano z opłat wstępnych [Nowacki 1964, 744].

Do bractwa należeli i biedacy i bogaci. Jedni z nich – ubodzy, byli odbiorcami pomocy organizowanej ze strony bogatszej frakcji współbraci. Z kolei ci ostatni, wstępując do wspólnoty, zobowiązywali się świadczyć miłosierdzie i wsparcie konfratrom znajdującym się na przeciwnym biegunie materialnym [Zaremska 1977, 108; Taż 1997, 23; Krętosz 1986, 283; Czarciński 1993, 106; Wiśniowski 1969, 58; Kopiczko 1993, 231].

Bractwa związane poprzez świadczone usługi z lokalnymi szpitalami, z rzadka jednak same prowadziły takie placówki. Zdarzało się to tylko bogatszym konfraterniom, np. bractwu ubogich w Krośnie, które przed 1580 r. założyło przytułek dla żebraków pod wezwaniem św. Łazarza [Budzyński 1987, 58, 158]. Bractwa ubogich, nastawione na pomoc żebrakom z natury rzeczy stawały się konfraterniami żebraczymi. Świadczy o tym podwójne określenie, *fraternitas pauperum seu mendicorum* [Zaremska 1977, 79-80, 107, 175; Kumor 1969, 522-23].

3. BRACTWA MIŁOSIERDZIA

Bractwa szpitalne, jak i bractwa ubogich, czasy swojej prosperity przeżywały w średniowieczu. Tymczasem w atmosferze reform Soboru Trydenckiego, nastąpił rozwój bractw religijnych, będących wyrazem odnowy w Kościele katolickim. Jednym z nich były bractwa miłosierdzia, zakładane w końcu XVI w. przez jezuitę Piotra Skargę. Pierwsze wzorcowe bractwo miłosierdzia zorganizował Skarga w 1584 r. przy jezuickim kościele św. Barbary w Krakowie. W 1588 r. podniesiono go do rangi arcybractwa [Kuźmak 1985a, 1014-1015; Kuźmak i Natoński 1985, 1021; Litak 2004, 228, 231; Tenże 1997, 510, 513; Górski 1986, 203-206; Kumor 1969, 520].

Propagowane przez Skargę i zakon jezuitów bractwo miłosierdzia rozprzestrzeniło się w najważniejszych miastach Rzeczypospolitej, m.in. w Wilnie, Warszawie, Poznaniu, Pułtusku, Łowiczu, Lwowie, Zamościu, Rzeszowie, Lublinie, Przemyślu [Kuźmak i Natoński 1985, 1021-1022; Flaga 1973, 153; Kumor 1969, 522; Budzyński 1987, 159]. Bractw takich nie pozbawione były również mniejsze ośrodki i parafie. Okres rozwoju bractw miłosierdzia przypadł na koniec XVI i początek XVII w. Choć przetrwały śmierć swego założyciela, to jednak nowe fundacje już nie powstawały, a dotychczas istniejące, stopniowo zanikały. W latach 1747-1749 w diecezji krakowskiej funkcjonowały zaledwie cztery bractwa miłosierdzia [Flaga 2002, 587; Tenże 1981, 329].

Największym było prototypowe bractwo w Krakowie, do którego należeli biskupi, duchowni, magnaci, szlachta i bogate mieszczaństwo, a nawet król Zygmunt III Waza [Kumor 1969, 521; Tenże 1967, 324-25; Kuźmak i Natoński 1985, 1021]. Członkowie tego bractwa zobowiązani byli do: dawania tygodniowej jałmużny, odwiedzania co tydzień więzienia oraz szpitali w Krakowie i obdarzania przebywających tam osób jałmużną, także duchową, zbierania datków przy kościele św. Barbary lub w innych wyznaczonych miejscach, uczestnictwa w schadzkach oraz pogrzebach współbraci i sióstr [Chodyński 1873, 574; Kumor 1969, 520-21].

Bractwa starały się nie tylko pomagać żebrakom i chorym, ale także tworzyły fundacje zapomogowe: banki pobożne, fundacje stypendialne i posagowe [Budzyński 1987, 152, 159]. Dlatego też z bractwem krakowskim nieprzypadkowo związany był od początku bank pobożny, mający udzielać bezprocentowych pożyczek pod zastaw osobom zubożałym, będącym czasowo w trudnej sytuacji życiowej [Litak 2004, 23; Kumor 1967, 324; Polkowski

1884, 55]. Banki takie działały przy bractwach miłosierdzia w: Krakowie, Warszawie, Poznaniu, Łowiczu, Wilnie [Kumor 1969, 521-22; Karpiński 1983, 320; Nowacki 1964, 665; Kurczewski 1912, 353; Partyka 2008, 233]. Obie instytucje prawie zawsze zakładały i prowadziły szpitale, przytułki, domy wychowawcze dla sierot i inne placówki charytatywne, opiekując się ich pensjonariuszami [Kuźmak i Natoński 1985, 1022; Kumor 1969, 521]. Przy krakowskim bractwie Piotr Skarga z jezuitą Marcinem Łaszczem zaprowadzili w 1588 r. skrzynkę św. Mikołaja, do której zbierano ofiary na posag dla ubogich panien zamierzających wyjść za mąż lub wstąpić do klasztoru. Od strony materialnej ufundował ją starosta krakowski Mikołaj Zebrzydowski, który poprzez zapomogi chciał uchronić biedne dziewczęta i młode wdowy od zejścia na złą drogę i prostytucji [Karpiński 1998, 10; Tazbir 1978, 208, Chodyński 1873, 575]. Fundacją posagową kierowało też wileńskie bractwo miłosierdzia założone przez P. Skargę [Karpiński 1998, 10; Kurczewski 1912, 367].

Po śmierci swego fundatora i orędownika bractwa miłosierdzia przeżywały kryzys, a po kasacie popierających je jezuitów w 1773 r., niemal zupełnie upadły [Kuźmak i Natoński 1985, 1022]. Do ich idei powrócił biskup, później prymas Michał Jerzy Poniatowski [Flaga 1976, 61]. Najpierw w płockiej, a następnie, jako biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński, polecił je tworzyć we wszystkich parafiach [Flaga 2002, 85-87; Kumor 1985, 130; Poniatowski 1777; Tenże 1784; Tenże 1787]. Poniatowski inkorporował do nich dotychczasowe konfraternie dewocyjne wraz z ich funduszami [Litak 1997, 502].

Odrodzone bractwa miłosierdzia, w porównaniu do wcześniejszego pierwowzoru, posiadały bardziej powszechny i uniwersalny charakter, realizowały bardziej różnorodną działalność charytatywno-społeczną. Według Poniatowskiego bractwo i parafia stanowiły jedność, części ze sobą połączone, które oddzielnie nie mogły istnieć. W tę wspólnotę włączeni byli wszyscy parafianie, duchowni, i bracia, kierujący się działaniem na rzecz dobra, pożytku i szczęścia wszystkich jej uczestników [Kozik 2012, 58-59; Poniatowski 1777, 63-64].

Bractwa Poniatowskiego powstawały wyłącznie, na terenach przez niego administrowanych. W drugiej połowie XVIII w. w diecezji płockiej liczącej 340 parafii, istniało ponad 100 bractw miłosierdzia [Flaga 1976, 37; Graczyk 2011, 859]. Nowe bractwa starały się spełniać dwa zadania: zapobiegać nędzy i żebractwu oraz pomagać w rozwijaniu życia religijnego

wśród ich członków, mieszkańców szpitali i parafian [Flaga 2004b, 380; Tenże 1976, 63]. Pierwsze zadanie bractwa miały realizować poprzez zbieranie jałmużny oraz zakładanie przy każdym kościele parafialnym szpitali, podległych korporacji [Flaga 1976, 62; Poniatowski 1777, 5].

Swoją wizję bractwa miłosierdzia stworzył biskup inflancki, później wileński, Józef Kazimierz Kossakowski. Według tytułowego bohatera jego utworu *Xiędza plebana*, „miała to być jedyna instytucja dobroczynna w parafii, działająca przy pomocy sióstr miłosierdzia u boku plebana, dzięki której parafia miała się stać małą, bogobojną, praworządną i zasobną Rzeczypospolitą, na wzór której miała być zreformowana Rzeczpospolita Obojga Narodów” [Litak 2004, 356-57]. Bractwa te były jednym z przedsięwzięć w jawiącej się jako małe gospodarstwo parafii, do której pleban sprowadzał opłacanych z kasy konfraterni różnych rzemieślników, z zadaniem nauczania parafian i biednych wykonywania prostych rzeczy codziennego użytku [Kossakowski 1786, 106]. Celem wspólnoty była materialna i duchowa pomoc ubogim, odwiedzanie chorych, świadczenie jałmużny [tamże, 55-56, 140-41].

4. INNE BRACTWA CHARYTATYWNE

Charytatywne cele przyświecały bractwom kapłańskim, zrzeszającym księży diecezjalnych. Organizacje te rozwijające się w Polsce w XIV i szczególnie XV w. [Wiśniowski 1969, 55-59; Nowacki 1964, 737] zapewniały opiekę oraz pomoc materialną i religijną ubogim członkom wspólnoty, a na wypadek śmierci gwarantowały godny pogrzeb i modlitwy za ich duszę [Nowacki 1964; Wiśniowski 1969, 59; Budzyński 1987, 158; Kuźmak 2000, 704; Kopiczko 1993, 230-31]. W poczet członków bractw przyjmowano także osoby świeckie obydwu płci [Kuźmak 2000, 704; Flaga 2004a, 128; Budzyński 1987, 157; Czarciański 1993, 44, 48]. Bractwa kapłańskie były bardzo rozpowszechnione we wszystkich diecezjach polskich [Kumor 1967, 328-29]. Na terenach północnych nosiły nazwę kaland, wywodzącą się stąd, że członkowie ich zbierali się na swe zgromadzenia w pierwszym dniu miesiąca. Określano je więc na Warmii mianem *fraternitas calendarum* (bractw kalendowych) [Wiśniowski 1969, 58; Bochnak 2000, 96]. Pod koniec średniowiecza konfraternie kapłańskie zanikały, od końca XVI w. działały już wyjątkowo [Flaga 2004a, 129; Nowacki 1964, 740].

Do stowarzyszeń charytatywnych należało bractwo dobrej śmierci, nazywane też bractwem szczęśliwej śmierci, które świadczyło opiekę moralną i duchowo-religijną ludziom w ostatnich chwilach życia. Przygotowywało ono swoich członków i ludzi spoza konfraterni na śmierć, dokładniej do „dobrej śmierci” czy „dobrego umierania”. Niektóre z nich starały się o pojednanie z Bogiem skazańców oraz organizowały ich pochówek po egzekucji. Asystując przy śmierci bracia wykorzystywali poradniki „dobrej śmierci”, „dobrego umierania”, „czy sztuki umierania” [Flaga 2004a, 126].

Od początku XVII w. rozwijały się bractwa pogrzebowe. W swojej działalności spotykały się z problem umierania, toteż utożsamiano je z bractwami dobrej śmierci, które również nazywano niekiedy pogrzebowymi. Konfraternie pogrzebowe gromadziły fundusze na pokrycie kosztów pogrzebów zmarłych konfratrów, urządzanych w uroczystej oprawie [Kuźmak 1985a, 1014; Budzyński 1987, 159; Kurczewski 19012, 15, 553, 557; Litak 1997, 516].

Do bractw dobrej śmierci i pogrzebowych zbliżone było bractwo św. Barbary – patronki dobrej śmierci. Prowadziło działalność charytatywną, zwłaszcza na rzecz ciężko chorych, organizowało też pogrzeby [Flaga 1976, 58; Tenże 1981, 338; Kuźmak 1985d, 17]. Bractwa św. Barbary tworzone od połowy XIV w., cieszyły się popularnością wśród ludzi wykonujących niebezpieczne zawody [Kuźmak 1985d, 17-18; Flaga 2002, 579]. Oprócz owych bractw w Polsce istniały jeszcze inne organizacje, mające na celu modlitwę za szczęśliwą śmierć, np. Konającego Pana Jezusa lub Konającego Serca Jezusowego, czy bractwa św. Józefa, patrona ludzi umierających [Flaga 2004a, 127; Tenże 2002, 578; Włodarski 1987, 62-63; Kuźmak 1985c, 129].

Również bractwo św. Łazarza w pełni poświęcało się działaniom charytatywnym. W 1592 r. założył go w Krakowie P. Skarga. Konfraternia rozprzestrzeniła się po większych miastach polskich: w Warszawie, Wilnie, Krośnie [Kumor 1967, 327]. Członkowie bractw, oprócz pracy w szpitalach, zapewniali żebrakom schronienie, żywność, odzienie i pomoc medyczną [Kuźmak 2006, 438].

Charytatywny cel posiadało bractwo św. Rocha opiekujące się chorymi założone przez biskupa poznańskiego Stefana Wierzbowskiego (1664-1687) przy kościele św. Krzyża w Warszawie [Nowacki 1964, 749; Szwed

2002, 41]¹. Występowało na terenie diecezji chełmińskiej i na Warmii [Kopiczko 1993, 227-29]². W 1743 r. otworzyło w Warszawie *Mons Pietatis*, w także wspólnie fundowało Szpital św. Rocha [Flaga 2004a, 215; Kito-wicz 1970, 28-29]³.

Działalność charytatywną prowadziło bractwo św. Benona, założone w 1623 r. w Warszawie przez jezuitę i kaznodzieję niemieckiego Jerzego Leyera i mieszczanina gdańskiego Jana Jaksę w celu niesienia pomocy materialnej i duchowej cudzoziemcom [Surdacki 2004, 698]. To niemieckie na początku bractwo utworzyło w 1626 r. w stolicy szpital pod tym samym wezwaniem składający się z sierocińca, szkoły oraz schroniska dla ubogich i chorych pielgrzymów i podróżnych. Bractwo prowadziło też własny *mons pietatis* [tamże; Bazydło i Kuźmak 1985, 275; Wejnert 1857, 270-72; Owczarski 2003, 16-17]. Świetnie prosperujący ośrodek szpitalny został zniszczony w 1659 r. podczas najazdu szwedzkiego [Surdacki 2004, 698; Olczak 1997, 299-300; Karpiński 1983, 273]. Bractwo kierowane i otaczane opieką przez jezuitów nadal prowadziło jednak swoją działalność. Zasłużyło się szczególnie podczas epidemii nawiedzających Warszawę w XVII i XVIII w., zwłaszcza morowego powietrza z lat 1709-1712 [Bazydło i Kuźmak 1976, 274; Wejnert 1957, 18-19; Chodyński 1873, 572; Karpiński 1999, 226].

Z uwagi na narodową specyfikę, bractwo św. Benona nawiązywało do bractwa niemieckiego istniejącego już 1426 r. przy kościele NMP Śnieżnej we Lwowie [Krętosz 1986, 276], nade wszystko zaś do bractwa niemieckiego św. Marcina, założonego w 1640 r. przez murarza Hicklera przy kościele św. Anny w Wilnie. Celem bractwa wileńskiego było uczenie młodzieży początków nauk chrześcijańskich, obyczajów, opiekowanie się nawróconymi z protestantyzmu, żywienie i odziewanie ubogich, leczenie chorych i prowadzenie szpitala św. Marcina dla Niemców, Francuzów, Włochów [Kurczewski 1912, 165, 363].

Opiekuńczo-charytatywnym można nazwać bractwo św. Mikołaja, erygowane w 1619 r. w Lublinie. Zajmowało się wspomaganiami wdów, sierot opuszczonych, lub uciśnionych, udzielaniem posagów dla ubogich panien,

¹ Zob. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Wydawca Kuria Biskupia, Pelplin 1928, s. 81.

² Tamże.

³ *Księga Pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księżych Misjonarzy (1625-17/IV-1925)*, Wydawnictwo Księżych Misjonarzy, Kraków 1925, s. 75.

odwodzeniem młodzieży od niemoralnego życia, godzeniem zwaśnionych małżeństw [Wadowski 2004, 86-87; Brzozewski i Modzelewska 2008, 971].

Bardzo rzadko występowały na ziemiach polskich bractwa więzienne [Paglia 1980, Tenże 1982; Kuźmak i Natoński 1985, 1021]. We Wrocławiu działało bractwo św. Teresy (1758), stawiające sobie za cel m.in. zbieranie pieniędzy na wykup więźniów. Z kolei biskup łucki Marcin Szyszkowski założył w 1595 r. przy krakowskim kościele franciszkanów bractwo *Compassionis Christi (Męki Pańskiej)*. Oprócz nawracania niewiernych na prawdziwą wiarę, opiekowało się ono uwięzionymi, płaciło ich długi, odwiedzało w więzieniach, wypraszało skrócenie kary lub uwolnienie, nakłaniało skazanych do skruchy i sakramentu pojednania oraz przygotowywało do pobożnej śmierci. Otrzymało nawet przywilej wypuszczania na wolność jednego więźnia w każdy Wielki Piątek [Kumor 1967, 329; Chodyński 1873, 562].

Wyłącznie do samego Wilna ograniczało swoją działalność stowarzyszenie miłosiernych osób pod tytułem św. Zbawiciela założone w 1626 r. wraz ze skarbcem dla ubogich przez miejscowe duchowieństwo dla zapobieżenia srożącej się nędzy [Kurczewski 1912, 15].

Mówiąc o bractwach charytatywnych, należy jeszcze wspomnieć o tych, które roztaczały opiekę nad pielgrzymkami, a wypadku śmierci pątników, zajmowały się ich chrześcijańskim pogrzebem. Na terenie Polski tego rodzaju konfraternie występowały w XIV i XV w. w Koszalinie, Kołobrzegu, Gryficach i Reszlu na Warmii [Kumor 1967, 328]. Pielgrzymami opiekowały się rozpowszechnione już pod koniec XV w. na Warmii konfraternie św. Jakuba [Kumor 1967, 327; Litak 1997, 502].

PODSUMOWANIE

Nie łatwo jest stworzyć klarowną periodyzację bractw charytatywnych. Tylko niektóre bowiem związane były z konkretną epoką, jak bractwo św. Rocha, św. Benona czy w podwójnym swoim obliczu (potrydenckim i oświeceniowym) bractwo miłosierdzia. Do końca jednoznacznej tożsamości czasowej nie posiadały nawet średniowieczne konfraternie ubogich, a zwłaszcza kapłańskie, które w mniejszym (pierwsze) czy większym (drugie) zakresie kontynuowały swą działalność także w okresie staropolskim. Z kolei typowo mediewistyczne bractwo szpitalne, znajdowało później

swoje analogie, w innych bractwach charytatywnych obsługujących konkretne szpitale (św. Łazarza w Wilnie). Niektóre działały na pograniczu epok, inne zaś rozwijające się w czasach nowożytnych miały swoje korzenie w poprzedniej epoce (św. Barbary). Podział bractw charytatywnych w aspekcie chronologicznym i dokonana typologia, posiadają charakter subiektywny a zarazem autorski, przez to być może dyskusyjny. Typowym przykładem trudności w klasyfikowaniu omawianych stowarzyszeń jest bractwo św. Trójcy, którego częsta i wieloraka aktywność opiekuńcza plasuje go na pograniczu konfraterni dewocyjnych i charytatywnych, co sprawia, że trudno go jednoznacznie zaliczyć do jednej lub drugiej grupy.

Oprócz bractw charytatywnych działających w średniowieczu i czasach nowożytnych, istniała ogromna grupa konfraterni nastawionych na cele dewocyjne, w których aktywność dobroczynna, z reguły uboczna, mało eksponowana, czasami wręcz marginalna, była jednak zawsze obecna⁴.

Upadek bractw nastąpił w okresie oświecenia w Europie oraz rozwoju tzw. oświecenia katolickiego. W okresie bezpośrednio poprzedzającym upadek Rzeczypospolitej w 1795 r. bractwa na ziemiach polskich, zarówno dewocyjne, jak i nastawione na działalność opiekuńczą, skazane były już na wegetację, kończąc powoli swój żywot w początkowej fazie zaborów.

PIŚMIENNICTWO

1925. *Księga Pamiątkowa trzechsetlecia Zgromadzenia Księża Misjonarzy (1625-17/IV-1925)*. Kraków: Wydawnictwo Księża Misjonarzy.
1928. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pelplin: Kuria Biskupia.
- Bazydło, Janusz, i Krystyna Kuźmak. 1985. „BENON, Benno.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, 274. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Bochnak, Władysław. 2000. *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej od XI wieku do 1810 roku*. Legnica: Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Legnickiej.
- Brzozecki, Stanisław, i Bożena Modzelewska. 2008. „Mikołaj Święty, III. Bractwa i stowarzyszenia.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 12, 971. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Budzyński, Zdzisław. 1987. *Dzieje opieki społecznej w ziemi przemyskiej i sanockiej (XV-XVIII w.)*. Przemysł–Kraków: Polskie Towarzystwo Historyczne. Stacja Naukowa w Przemysłu.
- Chodyński, Stanisław. 1873. „Bractwo.” W *Encyklopedia Kościelna*, t. 2, red. Michał Nowodworski, 551-71. Warszawa: Wydawnictwo: Drukarnia Czerwińskiego i Spółki.

⁴ Szerzej o tym zob. Surdacki 2014, 233-96.

- Czarcziński, Ireneusz. 1993. *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Dola, Kazimierz. 1968. „Szpitale średniowieczne Śląska. Rozwój historyczny.” *Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego* 1:239-92.
- Flaga, Jerzy. 1976. „Bractwa i przejawy życia religijnego w 2 połowie XVIII wieku.” *Roczniki Humanistyczne* 24, z. 2:35-67.
- Flaga, Jerzy. 1973. „Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do początku XVII wieku.” *Roczniki Humanistyczne* 21, z. 2:293-344.
- Flaga, Jerzy. 2004a. *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Flaga, Jerzy. 2004b. „Działalność charytatywna bractw religijnych w XVII i XVIII wieku.” W *Ecclesia et Status. Księga jubileuszowa z okazji 40-lecia pracy naukowej Profesora Józefa Krukowskiego*, red. Antoni Dębiński, Krzysztof Orzeszyna, i Mirosław Sitarz, 377-99. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Flaga, Jerzy. 2002. „Rodzaje i terytorialne rozmieszczenie bractw religijnych w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku.” W *Ius et lex. Księga jubileuszowa ku czci profesora Adama Strzębosa*, red. Antoni Dębiński, Alicja Grześkowiak, i Krzysztof Wiak, 563-89. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Górski, Karol. 1986. *Zarys dziejów duchowości w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Graczyk, Waldemar. 2011. „Płocka diecezja.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, 850-62. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Karpiński, Andrzej. 1998. „Fundacje posagowe w dużych miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku.” *Kwartalnik Historyczny* 105, z. 1:3-19.
- Karpiński, Andrzej. 1999. „Opieka nad chorymi i ubogimi w miastach polskich w czasie epidemii w XVII-XVIII wieku.” W *Charitas*, red. Urszula Augustyniak, i Andrzej Karpiński, 221-43. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Semper.
- Karpiński, Andrzej. 1983. *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kitowicz, Jędrzej. 1970. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Wrocław: Wydawnictwo PIW.
- Kopiczko, Andrzej. 1993. *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Kossakowski, Józef K. 1786. *Xiądz pleban*. Warszawa: Wydane w Drukarni uprzywilejowanej J.K.Mci i Rzeplitey Grollowskiej.
- Kozik, Agnieszka. 2012. *Reforma opieki społecznej Michała Jerzego Poniatowskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Rozprawa magisterska. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Krętosz, Józef. 1986. *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kumor, Bolesław. 1985. „Bank Pobożny.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, 130. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kumor, Bolesław. 1967. „Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym.” *Prawo Kanoniczne* 10, nr 1-2:289-356.

- Kumor, Bolesław. 1969. „Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym.” W *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. Marian Rechowicz, cz. 1, 503-35. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kurczewski, Jan. 1912. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno: Wydawnictwo Józef Zawadzki.
- Kuźmak, Krystyna. 1985a. „Bractwo kościelne.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, 1013-1014. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna. 1985b. „Duch Święty, Bractwa i stowarzyszenia.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, 291-92. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna. 1985c. „Józef Oblubieniec.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, 124-58. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna. 1985d. „Barbara św. III. Bractwa.” *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, 17-18. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna, i Bronisław Natoński. 1985. „Bractwo Miłosierdzia.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, 1020-1021. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna. 2000. „Kapłańskie bractwa.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, 704-709. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kuźmak, Krystyna. 2006. „Łazarz, III. Bractwa.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 11, 438. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Litak, Stanisław. 1997. „Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII-XVIII wiek. Rozwój i problematyka.” *Przegląd Historyczny* 88, z. 3-4:499-523.
- Litak, Stanisław. 2004. *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Litak, Stanisław. 1970. „Struktura i funkcje parafii w Polsce.” W *Kościół w Polsce*, red. Jerzy Kłoczowski, t. 2, 261-481. Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Monachino, Vincenzo (red.). 1968. *La carità cristiana in Roma*. Bologna: Capelli.
- Nowacki, Józef. 1964. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha.
- Olczak, Stanisław. 1997. „Instytut Moralnej Opieki nad Dziećmi.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, 299-300. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Owczarski, Adam. 2003. *Redemptoryści benonici w Warszawie 1787-1808*. Kraków: Wydawnictwo Homo Dei.
- Paglia, Vincenzo. 1980. „*La pietà dei carcerati*”. *Confraternite e società a Roma nei secoli XVI-XVIII*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Paglia, Vincenzo. 1982. *La morte confortata. Riti della paura e mentalità religiosa a Roma nell'età moderna*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Paglia, Vincenzo. 1994. *Storia dei poveri in occidente*. Milano: Biblioteca Universale Rizzoli.
- Partyka, Wiesław. 2008. „Bank Pobożny w Zamościu w XVII-XVIII wieku.” *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 89:333-43.
- Pazzini, Alessandro. 1958. *L'ospedale nei secoli*. Roma: Edizioni Orizzonte Medico.
- Polkowski, Ignacy. 1884. „Bractwo miłosierdzia.” W *Księga pamiątkowa Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego w Krakowie (1584-1884)*. Kraków: Wydawnictwo Arcybractwa Miłosierdzia i Banku Pobożnego.

- Poniatowski, Michał J. 1777. *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia po parafiach w diecezji płockiej*. Warszawa.
- Poniatowski, Michał J. 1784. *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia po parafiach w diecezji krakowskiej*. Warszawa: Drukarnia Szkoły Głównej Koronnej.
- Poniatowski, Michał J. 1787. *Ustanowienie Bractwa Miłosierdzia po parafiach archidiecezji gnieźnieńskiej*. Łowicz: Drukarnia Nadworna J. O. Xcia Imci Prymasa.
- Starnawska, Maria. 1999. *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Surdacki, Marian. 2003. „Bractwa religijne w Urzędowie w XVI-XVIII wieku.” *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 51:355-85.
- Surdacki, Marian. 2004. „LEJER, Leyer Jerzy.” W *Encyklopedia Katolicka*, t. 10, 698. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Surdacki, Marian. 2014. „Bractwa charytatywne w Polsce od średniowiecza do końca XVIII wieku.” *Biblioteki i Muzea Kościelne* 101:233-96.
- Szczygieł, Ryszard. 2011. „Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego dzieje w czasach jagiellońskich.” W *Dzieje Urzędowa*, red. Ryszard Szczygieł, i Marian Surdacki, 55-100. Lublin–Urzędów: Towarzystwo Ziemi Urzędowskiej.
- Szwed, Jolanta. 2002. *Bractwa religijne w archidiaconacie warszawskim w XVII i XVIII w.* Rozprawa doktorska. Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- Tazbir, Janusz. 1978. *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Wadowski, Jan A. 2004. *Kościół lubelskie*. Lublin: Norbertinum.
- Wejnert, Aleksander. 1857. *Starożytności Warszawy*. T. 5. Warszawa: Wydawnictwo Drukarnia Banku Polskiego.
- Wipszycka, Ewa. 1968. „Świeckie bractwa w życiu religijnym chrześcijańskiego Egiptu.” *Przegląd Historyczny* 59, z. 3:447-63.
- Wiśniowski, Eugeniusz. 1969. „Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu.” *Roczniki Humanistyczne* 17, z. 1:51-81.
- Włodarski, Maciej. 1987. *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI wieku*. Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Zaremska, Hanna. 1977. *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*. Wrocław: Ossolineum.
- Zaremska, Hanna. 1997. „Religijność miejska.” W *Kultura Polski średniowiecznej XIV-XV wieku*, red. Bronisław Geremek, 24-210. Warszawa: Wydawnictwo Semper.

Bractwa charytatywno-opiekuńcze w przedrozbiorowej Polsce

Abstrakt

Artykuł o charakterze syntetycznym przedstawia charytatywną działalność bractw kościelnych w średniowieczu i czasach nowożytnych. Można powiedzieć, że w zasadzie wszystkie podejmowały w jakimś stopniu tę formę aktywności. Ze względu jednak na zakres i intensywność takich działań wyodrębniają się wśród nich trzy grupy. Pierwszą stanowią bractwa, o powszechnym – ogólnopolskim zasięgu, które w momencie powsta-

wania i w zamyśle ich twórców, stawały sobie za główny, a nawet jedyny cel kompleksową pracą charytatywną skierowaną do wszystkich ludzi wymagających wsparcia, przybywających zarówno w szpitalach, w prywatnych domach lub gdziekolwiek indziej. Należy do nich zaliczyć bractwa szpitalne, bractwa ubogich oraz bractwa miłosierdzia. W grupie drugiej można umieścić także konfraternie charytatywne, lecz ilościowo mniej popularne, ograniczone do pewnych terenów, koncentrujące się na wybranych aspektach działań charytatywnych (np. wspieranie umierających), obejmujące opieką tylko niektóre grupy potrzebujących, niekiedy obsługujące pojedyncze szpitale. W tym wypadku chodzi m.in. o bractwa: kapłańskie, dobrej śmierci, niemieckie, pogrzebowe, więzienne, św. Marcina, św. Rocha, św. Benona, św. Łazarza. I wreszcie trzecia grupa bractw, to nastawione na zupełnie inne cele konfraternie dewocyjne, w których aktywność dobroczynna, z reguły uboczna, mało eksponowana, czasami wręcz marginalna, była jednak zawsze obecna. W wielu bractwach ograniczała się co najwyżej do obowiązku organizowania pochówku, uczestnictwa w ceremoniach pogrzebowych konfratów oraz modlitw za ich dusze.

Słowa kluczowe: bractwa; Polska; średniowiecze; miłosierdzie.

Charitable and Protective Brotherhoods in Prepartition Poland

Abstract

The synthetic article presents the charitable activities of church brotherhoods in the Middle Ages and modern times. It can be said that basically all of them undertook this form of activity to some extent. However, due to the scope and intensity of such activities, three groups can be distinguished. The first are brotherhoods, with a universal, nationwide reach, which, at the time of their creation and in the intention of their creators, had as their main, or even only, goal comprehensive charitable work addressed to all people requiring support, coming either in hospitals, private homes or anywhere else. These include hospital brotherhoods, brotherhoods of the poor and brotherhoods of mercy. The second group also includes charitable confraternities, but quantitatively less popular, limited to certain areas, focusing on selected aspects of charitable activities (e.g. supporting the dying), providing care only to certain groups of people in need, sometimes serving single hospitals. In this case, it concerns, among others: about the following brotherhoods: priestly, good death, German, funeral, prison, St. Martin, St. Roch, St. Benon, Saint Lazarus. And finally, the third group of brotherhoods are devotional brotherhoods aimed at completely different goals, in which charitable activity, usually sideline, little exposed, sometimes even marginal, was always present. In many brotherhoods, it was limited to the obligation to organize burials, participate in funeral ceremonies of confreres and pray for their souls.

Keywords: brotherhoods; Poland; charity; Middle Ages; mercy.

Information about Author: PROF. DR. HABIL. MARIAN SURDACKI – The John Paul II Catholic University of Lublin; correspondence address: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Poland; e-mail: marian.surdacki@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0002-4649-8567>